

३. विचारवंत आणि समाज

वसंत पळशीकर

आरंभालाच दोन प्रश्न मनात येतात. 'विचारवंत' हा शब्द कोणत्या शब्दाला प्रतिशब्द म्हणून आपण घडविला आहे? आणि 'विचारवंत' कोणाला म्हणावे? हे ते दोन प्रश्न होत. ब्रिटिशपूर्व काळी हा शब्द नसावा. शास्त्री, पंडित, आचार्य हे शब्द त्या काळी वापरात असणार. विद्वान हा शब्दही प्रचलित असावा. मग या शब्दांचाच वापर करावयास हरकत कोणती? 'इन्टलेक्च्युअल', 'थिंकर' या इंग्रजी शब्दांना मराठी प्रतिशब्द म्हणून 'विचारवंत' हा शब्द नव्याने घडविला गेला असे दिसते. नवा शब्द प्रचारात येण्याचे पुढील एक कारण दिसते. विवक्षित पद्धतीने विवक्षित ग्रंथाचे, शास्त्राचे, गुरू वा आचार्य यांच्याजवळ राहून अध्ययन केल्यावर, एक विशिष्ट पातळी - विद्वत्तेची व विवेचक मांडणीची - गाठल्यावर शास्त्री, आचार्य, पंडित या पदवीला व्यक्ती पात्र ठरत असे. त्यापेक्षा एका वेगळ्या पद्धतीने आणि वेगळ्याच ग्रंथांचा व शास्त्रांचा अभ्यास केलेल्या व त्या अभ्यासाच्या आधारे लेखन-भाषण करू लागलेल्या व्यक्तीला 'विचारवंत' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. म्हणजे, इंग्रजांच्या राजवटीबरोबर आलेले नवे शिक्षण व त्या नव्या शिक्षणाच्या गाभ्याशी असलेली नवी शास्त्रे यांच्याशी या शब्दाचा संबंध दिसतो. इतिहास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, तत्त्वज्ञान, साहित्य, मानसशास्त्र, मानवसंस्कृतिशास्त्र इत्यादी नव्या सामाजिक शास्त्रांचे अध्ययन त्याचे झालेले नाही - औपचारिकरित्या वा अनौपचारिकरित्या - त्याची 'विचारवंत' म्हणून आपण ओळख करून घेऊ का? त्याचा स्वीकार करू का? तसेच, एका

विवक्षित पद्धतीने बौद्धिक युक्तिवाद न करणाऱ्या व्यक्तीला उद्देशून 'विचारवंत' हा शब्द आपण वापरू का? युरोपात सतराव्या शतकांनंतरच्या काळात धर्माधिष्ठित समाजाचे अवस्थांतर एका 'सेक्युलर' समाजात होत गेले. त्या स्थित्यंतराच्या घडामोडीशी या शब्दाचा घनिष्ट संबंध दिसतो.^१

'विचारवंत' कोणाला म्हणावे, या प्रश्नाचे उत्तर या परिप्रेक्ष्यात देता येईल का? नव्या सामाजिक शास्त्रांच्या आधारे, बुद्धिप्रामाण्यवादी भूमिकेमधून साऱ्या समाजाच्या स्थितिगती-विषयी विवेचन करणाऱ्या व्यक्तीची ओळख 'विचारवंत' या शब्दाने आपणांस पटते, असे आपण म्हणू शकू का? 'बुद्धिप्रामाण्यवादी' हा शब्द मी वापरला आहे, त्याचे थोडे स्पष्टीकरण करतो. समजा, एक व्यक्ती स्वतःला सश्रद्ध धर्मनिष्ठ म्हणवीत असेल, व त्या भूमिकेमधून आपले विचार मांडत असेल, त्याच्या मांडणीला ती व्यक्ती नव्या सामाजिक शास्त्रांचा व त्यांच्या परिभाषेचा आधार देत नसेल, तर त्या व्यक्तीला आपण 'विचारवंत' म्हणून मान्यता देऊ का? महात्मा गांधींचे उदाहरण घेता येईल. 'इन्टलेक्च्युअल' म्हणून गांधींना आपल्या समाजात - विशेषतः इन्टलेक्च्युअल जगात - आजही मान्यता नाही. तसे म्हणावयाचे झाल्यास अनेकांना अवघडल्यासारखे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गांधींवरील टीका येथे आठवावी. बुद्धिप्रामाण्य म्हणजे नेमके काय, हा प्रश्न तसा अडचणीत टाकणारा आहे. पण असा प्रश्न उपस्थित न करता बुद्धिप्रामाण्यवाद आपल्याकडे स्वीकारला गेला आहे. आणि

१. याच अंकात श्री. गिरीश कर्नाड यांचे अहमदनगर येथील अ.भा. मराठी साहित्य संमेलनाचे उद्घाटनाचे भाषण पुनर्मुद्रित केले आहे. त्यात 'इन्टलेक्च्युअल' हा शब्द फ्रान्समध्ये १९ व्या शतकाच्या अखेरीस, सुविख्यात ब्रेफस खटल्याच्या काळात, ब्रेफसची वाजू घेऊन उभे राहिलेल्या मंडळींसाठी प्रथमतः उपयोगात आला असे म्हटले आहे. धर्मावरून नागरिकांमध्ये भेद केले जाऊ नयेत, व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेची कदर केली जावी, त्याचे हक्क त्याला वजावता आले पाहिजेत या मुद्यांवर या मंडळींनी ठाम भूमिका घेतली. 'इन्टलेक्च्युअल' कोण, तर काही तत्त्वे वा मूल्ये यांविषयी दुराग्रह बाळगून जो बुद्धीचा वापर करून वाद घालत राहतो तो 'बुद्धिवादी' असा अर्थ त्या काळी केला गेला. धर्म, इतिहास, परंपरा यांचा आदर करावयास हवा ही अपेक्षा या निवाड्यामागे असणार. म्हणजे, वर जो मांडणी केली आहे. ती आणि कर्नाड यांनी कथन केलेला 'इन्टलेक्च्युअल' या शब्दाचा इतिहास परस्परांशी संवादी आहेत.

म्हणूनच, गांधींचा प्रभाव मान्य करीत असतानाच - तो मान्य करण्याखेरीज गत्यंतरही नव्हते म्हणा - त्यांना अगदी अलीकडेपर्यंत 'ऑक्सफोर्ड' म्हाटले जात आले. कारण काय, तर स्वतःच्या बौद्धिक युक्तिवादांना बुद्धिप्रामाण्यवादाची बैठक आहे असे ते म्हणत नव्हते व सामाजिक शास्त्रांचाही आधार घेत नव्हते.

या संदर्भात, दुसऱ्या बाजूला कार्ल मार्क्स व वर्ल्ड रसेल यांची उदाहरणे आपण घेऊ शकू. विचारवंतांचा आदर्श नमुना म्हणून महाराष्ट्रात एकदोन पिढ्यांतील अनेकांनी रसेल यांचे उदाहरण समोर ठेवले असे म्हटले तर ते वावगे ठरू नये. अत्युच्च कोटीचा विचारवंत म्हणून कार्ल मार्क्स यांचा लौकिक निर्विवाद आहे. या दोघांचेही सामाजिक शास्त्रांचे प्रगाढ अध्ययन होते व हे दोघेही 'बुद्धिप्रामाण्यवादी'^२ भूमिकेवर स्थिर होते.

'विचारवंत' या शब्दाची ही जी गृहीत व्याख्या आहे तीच तपासून घ्यायला हवी अशी आज निकड उत्पन्न झाली आहे असे मला सुचवावयाचे आहे. दोन उदाहरणे मी घेतो. एक, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे आणि दुसरे, महात्मा जोतीराव फुले यांचे. दोघांचीही थोरवी सर्वमान्य आहे. 'सर्वज्ञ' म्हणून ख्याती व्हावी इतकी विद्वत्ता न्यायमूर्तीपाशी होती. त्यांनी लेखन केले, भाषणे दिली. त्यांचे संग्रह प्रसिद्ध आहेत. वरील रूढ गृहीत व्याख्येनुसार त्यांची गणना विचारवंत म्हणून होऊ शकते. पण बुद्धिवंतांमध्ये त्यांना विचारवंत म्हणून मान्यता आहे असे आढळत नाही. उदाहरणार्थ, 'रानडे यांचा अर्थशास्त्रीय विचार', 'रानडे यांची नेमस्त विचारप्रणाली' या प्रकारचे विषय घेऊन जेव्हा लेखन होत नसते तेव्हा रानडे यांची दखल वैचारिक लेखनात किती घेतली जाते? त्यांची 'धर्मपर व्याख्याने' विचारवंताकडून अपेक्षा केली जाईल त्या अपेक्षा पूर्ण करीत नाहीत असा निष्कर्ष बहुधा काढला जातो. पण तो काढण्याइतकीही त्यांची दखल विचारवंतांचा वर्ग घेतो असे आढळत नाही. महात्मा फुले यांनी तत्कालीन नाना अंधसमजुतींचा फायदा

उठविणाऱ्या लोभी ब्राह्मणांच्या भिक्षुकी कर्मकांडप्रधान धार्मिकतेवर कठोर हल्ला चढविला. तो चढवीत असताना बुद्धिप्रामाण्यवादी भूमिका अंगिकारली असे म्हणता येईल. मात्र सामाजिक शास्त्रांचे त्यांचे अध्ययन फार तर कामचलाऊ होते; त्यांचे अनेकानेक युक्तिवाद फार सदोष होते. त्यांच्या समग्र वाङ्मयाचे पुस्तक वाचताना त्यांच्या युक्तिवादांनी काही आपण प्रभावित होत नाही. 'इन्टलेक्च्युअल' या कोटीत ते बसत नाहीत. जसे, उदाहरणार्थ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चपखल बसतात. या कारणाने, फुल्यांचे समर्थन करणारे किंवा त्यांच्या विचारांचा मागोवा घेणारे विवक्षित लेखन सोडले तर ते तसे आजही उपेक्षित मानकरीच राहिले आहेत, विचारवंतांच्या जगात. समाजाच्या धारणेच्या, उन्नयनाच्या दृष्टीने विचार कोणी किती मोलाचा दिला या कसोटीवर मापल्यास हे दोघे श्रेष्ठ विचारवंत ठरतात ही गोष्ट मला उघड दिसते.

किंवा आपण सरळच पुढील प्रश्न विचारावा. ज्याने विद्यापीठीय चौकटीतल्या पद्धतीने सामाजिक शास्त्रांचे अध्ययन केलेले नाही आणि जो बुद्धिप्रामाण्यवादी नाही तो 'विचारवंत' या पदवीला पोचू शकतो की नाही? 'नाही' असे आपले उत्तर असेल, तर आपण एक निरुद, विशेषीकृत (नॅरो, स्पेशलाइज्ड) व्याख्या करून वसू. तशी व्याख्या करायला आपण अर्थातच मोकळे आहोत. पण ते किती शहाणपणाचे होईल?

आणि, जर आपण असे म्हटले, की सामाजिक शास्त्रांचे अध्ययन न केलेली, बुद्धिप्रामाण्यवादाची कास न धरलेली व्यक्तीदेखील 'विचारवंत' असू शकते. तर मग 'विचारवंता'चे विचारवंतपण कशात असते याचा खुलासा करावा लागेल. नकारात्मक स्वरूपाची एक गोष्ट आरंभीच सांगता येईल. ती अशी की, जी व्यक्ती स्वतःचे म्हणणे सुसंगतरीत्या मांडू शकत नाही, मांडणी न करता फक्त मते अभिव्यक्त करीत राहते तिला विचारवंत म्हणता येणार नाही. म्हणजे असे की, वागण्या-वोलण्यात एखादी व्यक्ती 'विचारी' असेल, पण 'विचारवंत'

२. 'बुद्धिप्रामाण्यवाद' या संज्ञेचा आपल्या येथील रूढ अर्थ काहीसा असा सांगता येईल : श्रद्धेने कोणतीही गोष्ट मान्य करावयाची नाही. तिचा 'याचि देहीं, याच डोळां' म्हणजे ऐंद्रिय पडताळा घेता आला पाहिजे. वेगळ्या शब्दांत म्हणावयाचे तर, वैज्ञानिक रीतीने ज्या गोष्टी सिद्ध करता येतील तेवढ्याच फक्त स्वीकारावयाच्या. योग्यायोग्य विचार करीत असताना, परंपरेने काय योग्य मानले आहे, धर्मग्रंथ काय सांगतात याला काही महत्त्व नाही; माणसाची अनुभवाला येणारी स्वभावप्रकृती, त्याच्या स्वभावगत प्रेरणा, उद्दिष्टे, प्रत्यक्ष गोचर व्यवहार इत्यादी ध्यानात घेऊनच साध्य-साधन विवेक करून निर्णय केला पाहिजे, अशी भूमिका.

म्हणून पदवी प्राप्त होण्यासाठी तेवढी गोष्ट पुरेशी नाही. दुसरीही एक नकारात्मक गोष्ट अशी की, स्वतःच्या मांडणीद्वारे ती व्यक्ती ज्या वेगवेगळ्या गोष्टी, विचार, तत्त्वे प्रतिपादित असेल त्यांच्यात काही एक सुसंवाद असावा; त्या सान्यांना पायाभूत अशी एक बैठक असावी. ती गोष्ट अर्थात सकारात्मकही आहेच. मांडणीबाबत असे म्हणता येईल की, तार्किक युक्तिवादांच्या आधारे विद्वत्तापूर्णरीत्या केलेलीच ती मांडणी असावी अशी काही अट नाही. दृष्टांतांच्या आधारेही मांडणी होऊ शकते. जशी आचार्य दादा धर्माधिकारी यांची मांडणी असे.^३ इतरही प्रकार संभवतात. विचारवंत, विद्वान, पंडित मोठे तल्लख, भेदक विश्लेषण तर्ककर्मकशपणे करू शकणारा असलाच पाहिजे असे नाही. तर मग त्याचे विचारवंतपण कशात साठवलेले असते?

जगण्याच्या ओघात तो जे अनुभवतो - वाचन, श्रवण, दर्शन हेही अनुभवणेच - त्यापासून वैयक्तिक तसेच सामाजिक पातळीवर जीवनाच्या संदर्भात काय शोध हाती येतो, शहाणपणाची, भली, हिताची वा खरी म्हणून कोणती तत्त्वे, मूल्ये, कल्पना प्रकट होतात वा प्रतीत होतात, या स्वरूपाचे चिंतन त्याच्या 'आंतरिक अवकाश'त निःस्वार्थी, तटस्थ, अनासक्त वृत्तीने घडते यात विचारवंतपण साठवलेले असते, व तो त्याचा स्रोत असतो असे म्हणता येते का? दुसरी गोष्ट, विशिष्ट घटनाप्रसंगी, विशिष्ट व्यक्ती वा समूह वा समाज यांना उद्देशून काही सांगितले जात असले तरी, जे सांगितले जात असते ते सर्वसामान्यपणे लागू होणारे, तात्त्विक स्वरूपाचे, वैश्विक (युनिव्हर्सल) स्वरूपाचे असते हाही विचारवंतपणाचा एक भाग असतो असे म्हणता येते का?

तल्लख बुद्धीचा वकील जेव्हा त्याच्या पक्षकाराच्या बाजूने समर्थ युक्तिवाद करीत असतो तेव्हा तो विचारवंताच्या भूमिकेत वहुधा नसतो. काही वेळेस पक्षकाराची वाजूही विचारवंताच्या भूमिकेतून मांडली जाते ही गोष्ट वेगळी. तात्पर्य, बुद्धीचा तल्लख, भेदक, प्रभावी वापर करून तर्ककठोर युक्तिवादाच्या आधारे मांडणी करणारा प्रत्येकजण 'विचारवंत' या पदवीला पोहोचू शकत नाही. तसेच, एखाद्या विशिष्ट शास्त्राच्या चौकटीत

तज्ज्ञ पंडित या नात्याने केलेली मांडणीही ती मांडणी करणाऱ्यास 'विचारवंत' या पदवीस पोचवू शकत नाही.

या सगळ्याचा एकंदर मथितार्थ काय? निःस्वार्थी, तटस्थ/अनासक्त भूमिकेमधून व्यक्ती व समाज यांच्याविषयीच्या सर्वसामान्य तत्त्वांचा, शहाणपणाचा, भल्याबुऱ्याचा, हिताहिताचा, खऱ्याखोट्याचा शोध जीवनाच्या संदर्भात समग्र दृष्टी वाळगून जो घेतो व तसा तो घेत असताना व त्यासंबंधी मांडणी करीत असताना जो या सगळ्याची म्हणून एक अंगभूत शिस्त पाळतो तो विचारवंत या पदवीला पोचतो. नुसती बौद्धिक क्षमता यासाठी पुरेशी पडत नाही. किंबहुना, रूढार्थाने उच्च कोटीची बौद्धिक क्षमता ही नीतिविवेकाच्या अभावी विचारवंत या पदवीला पोचण्याच्या आड येण्याचाच संभव अधिक. विवेक करता येण्यासाठी काही एक बौद्धिक क्षमता व शिस्त आवश्यक असते ही गोष्ट खरी. पण विवेक करता येण्यासाठी मुळात एक नैतिक भूमिका गरजेची असते.

-२-

आज वेगवेगळ्या विषयांवर ज्या व्यक्ती व्याख्याने देतात, लेख लिहितात, या माध्यमांतून काही बौद्धिक विश्लेषण, युक्तिवाद सादर करीत स्वतःची मते मांडतात त्यांचे नाव विचारवंत म्हणून समाजात प्रसृत होते. ही गोष्टही खरी की, अलीकडच्या काळात महाविद्यालये व विद्यापीठे यांची संख्या वाढली, शिक्षणाचा प्रसार झाला आणि पदव्युत्तर वा त्याही पुढचे शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींच्या संख्येत अनेक पटींनी वाढ झाली. आणि नित्य आणखी भर पडत आहे. वेगवेगळी आधुनिक शास्त्रे शिकलेली, त्यांच्यात पदव्या घेतलेली ही मंडळी जेव्हा 'विचारवंत' बनण्याची आकांक्षा वाळगतात, वा त्यांची कळत नकळत त्या दिशेने वाटचाल होऊ लागते तेव्हा स्वाभाविकच सामाजिक शास्त्रांचे जे अध्ययन त्यांनी केलेले असते त्यांचा ते आधार घेतात. किंवा अन्य ख्यातनाम देशी-विदेशी विचारवंतांच्या विवेचनाचा स्वतःच्या विवेचनासाठी आधार घेतात. अशा विचारवंतांच्या मांडणीत, विवेचनांतही एक नैतिक भूमिका व दृष्टी अध्याहृत असते. मात्र पुष्कळदा ती प्रच्छन्न असते. पण ते विचारवंत

३. आचार्य दादा धर्माधिकारी चोख तार्किक युक्तिवादही समर्थपणे करू शकत असत.

म्हणून नावाजले जातात ते त्यांच्या सामाजिक शास्त्रांमधील विद्वत्तेबद्दल त्यांच्या विश्लेषक टीकाटिप्पणीबद्दल वा त्यांच्या कुशल व प्रभावी युक्तिवादामुळे.* विचारवंत या कल्पनेचा यात संकोच होत असला तरी, ही एक वास्तविकता म्हणून स्वीकारणे जास्त शहाणपणाचे व व्यवहारी होईल.

पुष्कळ वाचन, सामाजिक व अन्य शास्त्रांचे अध्ययन, इतर नामवंत विचारवंतांच्या विचारांचा परिचय/अभ्यास या गोष्टी ज्याच्या जमेला नाहीत तोही जगण्याच्या ओघात येणाऱ्या अनुभवांवर मूल्ये, तत्त्वे, श्रद्धा, संकल्पना यांच्या चौकटीत व त्या आधारे खोलवर, अगदी मुळाशी जाऊन विचार करू शकतो. अशी विचारी माणसे आढळतात. त्यातली काही, प्रसंग पडला तर, आपले म्हणणे व्यवस्थित मांडूही शकतात, वाद धाळू शकतात. परंतु त्यांना कोणी विचारवंत मानीत नाही. ज्यांचे विचारवंत असणे वरील गोष्टींच्या पुंजीवर निर्णायक अर्थाने अवलंबून असते असा एक वर्ग आज आहे. तो समाजात बराच प्रभावीही आहे. कारण विचारवंत हा शिकलेला, नाना संदर्भ देऊ शकणारा, मोठमोठी नावे घेऊ शकणारा असावा अशी अपेक्षा बाळगलेली असते. महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षण जसजसे जनसामान्यांतील पुष्कळांपर्यंत पोचत आहे तसतसे या कोटीतलेच विचारवंत बहुसंख्येने आढळू लागावेत हे स्वाभाविकही आहे.

अलिकडच्या काळात शिक्षणाच्या गुणवत्तेत, कसात जो सार्वत्रिक न्हास झाला आहे - व ही घसरण थांबण्याची शक्यता नजीकच्या भविष्यकाळात दिसत नाही - त्यामधून काही गंभीर पेच निर्माण झाले आहेत याची इथे दखल घ्यायला हवी. वेगवेगळी आधुनिक शास्त्रे घेतली तर त्यांच्या क्षेत्रातील उत्तम ग्रंथ आपल्याला वढंशी इंग्लिश भाषेत उपलब्ध आहेत. (आपल्या दृष्टीने अन्य परकीय भाषांचा या संदर्भात विचार केला नाही तरी चालेल.) वेगवेगळ्या पातळ्यांवरील कामचलाऊ वा बरी पाठ्यपुस्तके, स्फुट लेखांचे संग्रह वजा केले आणि कसदार चिंतन-विवेचन ज्यांमध्ये आढळते अशा मराठीतील शास्त्र ग्रंथांची यादी करावयाची म्हटली तर ती फार मोठी व्हावयाची नाही.

पण जी काही चांगल्या, दर्जेदार ग्रंथांची यादी होईल त्यातलीही किती महाविद्यालयीन/विद्यापीठीय शिक्षणाच्या ओघात अभ्यासली जातात, हा प्रश्न न विचारलेला बरा अशी आज स्थिती आहे. इंग्रजी पुस्तकांबद्दलची स्थिती अशी अनुभवाला येते की, ते वाचून समजून घेण्याची क्षमता फार थोड्यांच्या ठायी शिकण्याच्या ओघात निर्माण होते. पण पदव्या हाती असल्याने व औपचारिकतः इंग्रजी वाचता येत असल्याने, ग्रंथ कळला अशी प्रामाणिक समजूत करून घेता येते. माझे पुढील विधान आढ्यतेचे द्योतक वाटण्याचा धोका ध्यानात घेऊनही मी ते करीत आहे. नम्रतेने करीत आहे. अनेक वर्षे वेगवेगळ्या विषयांतील लेखांची, पुस्तकांची इंग्रजीमधून मराठी भाषांतरे तपासण्याच्या, संपादित करण्याच्या अनुभवामधून हाती आलेला चिंताजनक निष्कर्ष असा की, इंग्रजीत ते जे वाचतात त्याचे, अनेक मान्यवरांचेही, आकलन फार ढोबळ, गोळाबेरीज या स्वरूपाचे असते; काही वेळा तर ते सपशेल चुकीचे असते. किंवा, आपल्यासमोर असलेल्या संहितेचा अर्थ काटेकोरपणे, स्वतःला पूर्ण कळून लावला नाही तर काय बिघडते, अशी तरी धारणा असावी. मराठीत कसदार असे वाचायचे म्हटले तरी फार नाही, जे आहे तेही फार वाचण्याचे कष्ट घेतले जात नाहीत, इंग्रजी वाचलेच तर ते पूर्ण ग्रहण होत नाही, इंग्रजीत वाचन आपल्याला फार अवघड जाते हे लक्षात आल्यावर त्या वाटेला जाणेच नको असा निर्णयही केला जातो, हे चित्र जर वास्तव असेल, आणि ते तसे आहे असे मला दिसते, तर वेगवेगळ्या आधुनिक शास्त्रांचे सखोल वाचन-अध्ययन या स्वरूपात जी बैठक पक्की होणे विचारवंत वनण्यासाठी रूढार्थाने आवश्यक आहे तीच बहुतेकांची होत नाही असा त्याचा अर्थ आहे.

एकीकडे ही स्थिती तर दुसरीकडे ज्या अनेकानेक उपक्रमांसाठी 'वैचारिक घडामोड' (ऑक्टिव्हिटी) असा शब्दप्रयोग करता येईल अशा उपक्रमांचे फारच उदंड पीक आलेले आहे. वृत्तपत्रे व त्यांच्या खास पुरवण्या, नियतकालिके, आकाशवाणी, दूरदर्शन यांसारखी प्रसारमाध्यमे विचारवंत घडवीत असतात असेही म्हणता येण्यासारखी स्थिती आहे. परिसंवाद, चर्चासत्रे

* ही विद्वत्ता खरी खोलवर पोचणारी किती आणि वेगडी, उथळ किती हा मुद्दा राहतो. पण तो तूर्त वाजूला ठेवू. वाचक-श्रोते प्रभावित होतात की नाही, याला आजच्या घडीला जास्त वजन प्राप्त झाले आहे.

सतत होत असतातच, ज्यांमध्ये उत्साहाने निबंधावर निबंध सादर केले जातात. व्याख्यानमालाही अनेक पटीने वाढल्या आहेत. अलीकडे प्राध्यापकांनी सामाजिक शास्त्रांच्या विषयावर परिपदाही स्थापन केल्या आहेत. त्यांच्या वार्षिक अधिवेशनांतही अनेक निबंध सादर होतात. यात गेल्या तीनचार वर्षांमध्ये 'विचारवेध संमेलना'ची भर पडली आहे.^५ म्हटले तर केवढे विचारमंथन महाराष्ट्रात सतत चाललेले असते!

वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रक्रियेमधून, समाजात ज्यांना पट्टीचे विचारवंत म्हणून मान्यता मिळते व जे स्वतःलाही त्या कोटीत धरतात अशांची बऱ्यापैकी मोठ्या प्रमाणात निर्मिती होत आहे. म्हणजे, या एकप्रकारच्या अथक वैचारिक मंथनामधून नवविचारांचे नवनीत, गोळेच्या गोळे, हाती येत राहावयास हवे होते. तसे काही घडत असते तर निदानपक्षी उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर कोणत्याही विषयाचे मराठी माध्यमामधून, मराठीतील ग्रंथ व अन्य साहित्याच्या आधारे अव्वल दर्जाचे शिक्षण घेणे एवढा शक्य व्हायला हवे होते. पण तसे काही घडताना आढळत नाही. समाजाचा वैचारिक स्तर उंचावण्याऐवजी वा खोल होण्याऐवजी, व्यापक व सूक्ष्म, दोन्ही होण्याऐवजी विचाराच्या नावे एक ढिसाळपणा, भोंगळपणा, उथळपणा व या सर्वांवर पांघरूण घालण्यास उपयोगी पडणारा अभिनिवेश माजला आहे असे दृश्य दिसते.

अव्वल कसाचा विचार मराठीत मांडलाच जात नाही असे नाही. त्या कुवतीच्या काही व्यक्ती समाजात आहेत. पण त्या अपवादादाखल आहेत. मराठी समाजाची एकंदर लोकसंख्या विचारात घेता अशांची संख्या/प्रमाण अत्यल्प आहे.

-३-

समाज आणि विचारवंत यांचा परस्परसंबंध कसा असतो? 'विचारमंथना'तून जर सकस, अर्थपूर्ण विचारांचा अभावच जास्त प्रकट होत असेल तर, 'जसा समाज तसे विचारवंत', 'मागणी तसा पुरवठा' असे म्हणता येईल. असे समाजशास्त्रीय

विश्लेषण करणे शक्य आहे, व ते अधिक खोलात जाऊन करणे इष्ट, आवश्यक व उपकारकही ठरेल. त्याच वेळी, उलटेही विश्लेषण करता येईल; म्हणजे, 'जसे विचारवंत तसा समाज' असेही म्हणता येईल. दोन्ही अंगांनी विचार व्हायला हवा.

समाजजीवनाच्या सर्व अंगांवर प्रभुत्व असलेला सुशिक्षित, पांढरपेशा व्यावसायिक असा जो मोठा मराठी बुद्धिजीवी वर्ग आहे त्याला त्याच्या अस्तित्वासाठी, त्याचे कार्य पार पाडण्यासाठी मराठी भाषेमधून, स्वतंत्र वृत्तीने कसून विचार करावयाची गरज जाणवत नाही. याबाबतीत तो परदेशावलंबी आहे आणि परावलंबी असण्याबद्दल त्याला खंतही नाही. या वर्गाची वैचारिक-मानसिक जडणघडण ज्यामधून होते ते साहित्य कोणते व ते कोण लिहितो? ते परदेशी तरी असते वा परदेशीयांचे अनुवाद या स्वरूपाचे असते. सांस्कृतिकदृष्ट्याही हा वर्ग परावलंबी आहे. त्याला मराठीविषयी जे काही 'प्रेम' आहे त्याची जातकुळी कोणती आहे याची बऱ्यापैकी कल्पना मराठी भाषेच्या नावे होणाऱ्या जागतिक संमेलनांवरून व सोहळ्यांवरून येते. 'वैचारिक' या सदराखाली मोडणारे साहित्यही त्याला हलकेफुलके, जाता-येता वाचता येईल या स्वरूपाचे आवडते. मराठी सांस्कृतिक जीवनात दिवाळी अंक ही एक दखल घ्यायला हवी अशी मोठी, महत्त्वपूर्ण वार्षिक घडामोड आहे. या अंकांमधील वैचारिक साहित्याची या दृष्टीने काटेकोर व परखड चिकित्सा करण्यासारखी आहे. विचारांना वाहिलेल्या नियतकालिकांची संख्या हातांच्या बोटावर मोजता येण्याइतकीच जेमतेम निघेल. ही नियतकालिके वर्गणीदार वाचकांच्या भरवशावर चालू शकत नाहीत हे सर्वज्ञात आहे. पण खरी शोकांतिका वेगळीच आहे. या नियतकालिकांच्या संपादकांची मुख्य तक्रार, चांगले लेखन मिळत नाही ही राहिली आहे. एका किमान दर्जाचेच लेखन प्रकाशित करावयाचे असा आग्रह धरल्यास ती बंद पडतील, अशी स्थिती आहे. एवढी थोडी व फार पृष्ठे नसलेली नियतकालिके दर्जेदार लेखनाने भरण्याइतकेही पहिल्या-दुसऱ्या श्रेणीचे विचारवंत महाराष्ट्रात

५. विचारवेध संमेलन आयोजित करणाऱ्या, सातारा येथील डॉ. वाबासाहेब आंबेडकर अकादमीचा वा या उपक्रमाचा अधिक्षेप वा उपहास मनात नाही. 'विचारवेध' हे नाव संमेलनासाठी निवडण्यात मोठे आव्हान - जणुकाही शिवधनुष्य उचलून शरसंधान करण्याचेच - पत्करले आहे, असे मनात येते मात्र.

नाहीत, ही वस्तुस्थिती अद्याप तरी, सुदैवाने, नाही. पण यातल्या अनेकांना लिहिता करणे ही एक वन्यापैकी कष्टप्रद गोष्ट असते, हाही संपादकांचा अनुभव आहे. मराठी भाषेत लिहिणे ज्यांना नको वाटते वा जे इंग्रजीत लिहिण्यास जास्त महत्त्व देतात त्यांना मी सोडूनच देतो. ज्यांची अशी वृत्ती वा भूमिका नाही त्यांच्यावद्दल मी म्हणतो आहे. यापुढची, व्यक्तिशः मला व्यथित करीत आलेली गोष्ट अशी की, मराठी भाषेमधून जे जे वैचारिक साहित्य ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध होत असते त्याचे कसून परीक्षण करणारे समीक्षात्मक लेखन करणे ही तिसऱ्या-चौथ्या श्रेणीची कामगिरी मानली जाते. अलीकडे, महानगरीय दैनिकांच्यामधून परीक्षणे/परिचयलेख लिहिण्यास मंडळी जास्त उत्सुक दिसतात. 'काहीच नाही त्यापेक्षा हे करताहेत ते तरी बरे', असे मीदेखील म्हणतो. पण अशा ठिकाणी प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखनाच्या मर्यादा फार मोठ्या असतात. अव्वल दर्जाच्या विचारवंतांनी केलेली समीक्षा, तीमधून समान दर्जाच्या पहिल्या-दुसऱ्या श्रेणीतल्या विचारवंतांमध्ये चालणारी चर्चा, वादंग यांचे फार महत्त्व आहे असे मला दिसते. याचा मराठीत जवळपास अभाव आढळतो. अनेक वर्षे व्यथित करीत आलेली अशीच आणखी एक गोष्ट म्हणजे, कसदार वैचारिक लेखन करण्याची कुवत असलेल्या व्यक्ती अनेकदा मोठ्या खपाच्या दैनिकांमधून-साप्ताहिकांमधून स्तंभलेखन करण्याचा प्रस्ताव स्वीकारतात; पण त्या प्रकारचे त्यांचे लेखन जुजबी, चटपटीत, प्रदर्शनी होताना आढळते. आता, वृत्तपत्रांमधील लेखन त्यांचा सामान्य वाचकवर्ग डोळ्यांसमोर ठेवून केले जाते असे याचे समर्थन करता येईल. माझी तक्रार अशी की, ही मंडळी स्वतः होऊन, त्याच वेळी, कसदार लेखन मराठीमधून सातत्याने करीत आहेत आणि एक वैचारिक वातावरण निर्माण करण्याचीही जबाबदारी पार पाडीत आहेत असे दिसत नाही.

एका वेगळ्याच अंगाने एक मुद्दा मांडण्याचा धाडसी प्रयत्न मी करणार आहे. समाजपरिवर्तनाला ज्यांची वांधिलकी आहे अशा तरुण-प्रौढ मंडळींचा एक मोठा वर्ग महाराष्ट्रात आहे. मार्क्सवादी, समाजवादी, सेक्युलर, पुरोगामी, आंबेडकरवादी असे त्यांचे वर्णन ते स्वतःही करीत असतात. यांनी परिवर्तनकारी अनेक चळवळी केल्या आहेत, कार्ये उभारली आहेत. महाराष्ट्रात या सर्वांची मिळून एक 'जमात'ही आहे असे म्हणण्याइतकी

मोठी संख्या आहे. 'विपमता निर्मूलन परिपद' हे यांचे सामायिक व्यासपीठ अनेक वर्षे होते. अलीकडे 'विचारवेध संमेलन' भरत आहे ते मुख्यत्वेकरून याच मंडळींचे. देशातील व जगातील बदलत्या समाजस्थितीमध्ये आमूलाग्र परिवर्तनाचे कार्य जोमदारपणे चालून ते प्रभावी व परिणामकारक ठरण्यासाठी वैचारिक पुनर्मांडणी करण्याची निकड फार मोठी होती व आजही आहे. मार्क्स, फुले, आगरकर, आंबेडकर इत्यादी जे विचारवंत होऊन गेले त्यांच्या विचारांची खोलवर चिकित्सक समीक्षा, कसदार मांडणी याही मंडळीतल्या विचारवंत मानल्या गेलेल्या व्यक्तींकडून अपवादात्मकच झालेली आढळते. बहुतेक वेळा प्रचारकी, समर्थनपर लेखन होते किंवा या दिवंगत विचारवंतांच्या लेखनाचा अनुवाद (पॅराफ्रेज) स्वतःच्या भाषेत केलेला असतो.

'हिंदुत्ववादी' गोटातही काही वेगळी स्थिती आढळत नाही. भारतीय समाजाच्या उत्थानासाठी 'हिंदुत्वा'च्या अधिष्ठानावर समाजाची उभारणी करावयास हवी, असे मानणारा जो 'संघपरिवार' आहे त्याचेही वैचारिक लेखन वैचारिक कसाच्या दृष्टीने फार दुबळे आहे.

समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण यांना जिवंत कसदार विचारांची बैठक फारशी नाही. लोकांची झुंडशक्ती वा आर्थिक सत्तेमधून हाती असणारी सत्ता वा राज्यसत्ता यांच्यावर मदार आहे, असे हे चित्र दिसते. यात मग काही नवल नाही की, टीका गणपती वा सरस्वतीवर असो, फुले-आंबेडकरांवर असो, की शिवाजी महाराज, शाहू छत्रपतींवर असो वा सावरकर-गोळवलकरांवर असो, वैचारिक मुकाबला करण्यापेक्षा टीका करणाऱ्याचे तोंड बंद करण्याची व हातपाय कलम करण्याची भाषा पुढे येते हे आपण परत परत अनुभवले आहे.

'प्रस्थापित'ही वैचारिकदृष्ट्या परावलंबी व परिवर्तनवादीही परावलंबी. दोघेही वैचारिकदृष्ट्या दुबळे आणि वर आपले परावलंबित्व व दुबळेपण न ओळखणारे, आत्मसंतुष्ट असे एकंदरीत चित्र दिसते.

-४-

महाराष्ट्राला मराठीमधून विचार मांडणारे समर्थ विचारवंत पुरेशा संख्येने मिळाले असते, त्यांच्यात अटीतटीची, सकस चर्चा सतत चालत राहिली असती, आणि यावर उगवत्या

पिढ्यांचे पोपण गेली तीसचाळीस वर्षे होत आले असते, तर मराठी समाजाला आजची सर्वांगीण अवकळा प्राप्त झाली नसती, असे विधान करता येईल का? पण मग असेही मनात येते की, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या पहिल्या वीसएक वर्षांमध्ये तरी समाजाला मार्गदर्शन करू शकणारे काही विचारवंत होतेच. अगदी मोजकी नावे द्यायची झाली तर, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, आचार्य जावडेकर, आचार्य भागवत, धनंजयराव गाडगीळ, दि.के. वेडेकर, गं.वा. सरदार, गोवर्धन पारीख यांची नावे तरी समोर येतात. *नवभारत* मासिकाचे जुने अंक चाळले तर आणखी पंधरा-वीस नावांची तरी भर घालता येईलच. तरीही, संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतरच्या काळात विचारवंत निष्प्रभ का ठरत गेले? ते परिघावर का ढकलले गेले? संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर मराठी समाज व मराठी भाषा यांचे उत्थान घडून येण्याऐवजी, कर्तृत्वाला बहर येण्याऐवजी तिथून न्हासाला सुरुवात झाली अशी भावना आज का होते? श्री. यशवंतराव चव्हाणांच्या नेतृत्वाखाली सहकारी साखर कारखाने व एकंदरीत सहकारी चळवळ, शिक्षणाचा वेगाने प्रसार, पंचायत राज्याचा आरंभ, कारखानदारी उद्योगधंद्यांची वाढ, शहरीकरणास प्राप्त झालेला वेग यांच्या रूपाने एका नव्या समर्थ महाराष्ट्राची उभारणी होत आहे असे चित्र १९६० नंतर आठदहा वर्षे निर्माण झाले. पण याच काळात समाजकारण-राजकारण-अर्थकारण आणि विचार यांचा अनुबंध तुटण्यास आरंभ झाला. भारतीय राज्यघटना हाताशी आहे, आर्थिक विकासासाठी पंचवर्षिक योजना आहेत, महाविद्यालये-विद्यापीठे-राष्ट्रीय प्रयोगशाळा यांची उभारणी होतेय, आता विचारवंतांचे कामच काय, असा काहीसा समज झाला, आणि जो काही विचार करायचा तो आपण, अशी सनदी नोकरशहा व विविध विषयांतील 'तज्ज्ञ' मंडळींची भूमिका राहिली, असे म्हणता येते का?

प्रश्न असा पडतो की, विचारवंतांनी स्वतः या परिघावर ढकलले जाण्याच्या, निष्प्रभ वनविले जाण्याच्या प्रक्रियेला संमती का दिली, बंडखोरी का केली नाही? खरी गोष्ट अशी की, आपणांस मध्यवर्ती व महत्त्वाचे स्थान दिले जात आहे, आपण सत्तेच्या आश्रयाने का होईना पण प्रभावी वनत आहोत, अशीच या वर्गाची भावना झाली. आयोग, सरकारी समित्या, विद्यापीठे, योजना आयोग, राज्य व केंद्रीय प्रशासन, वेगवेगळी मंडळे

यांच्यावर या वर्गातील मंडळींना सन्मानाने बोलावले गेले, पदे दिली गेली. महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाणांनी राज्य पातळीवर साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना करून तर्कतीर्थांना अध्यक्षपद बहाल केले. पहिली काही वर्षे अनेक अग्रगण्य विचारवंत मंडळी या मंडळावर होती. विश्वकोश निर्मितीचा महाप्रकल्प हाती घेण्यात आला. हे एक ठळक उदाहरण. पण इतरही अनेक उदाहरणे देता येतील. पण मग याच प्रक्रियेचा विपरीत परिणाम का घडून आला?

दोन कारणे मला दिसतात. पण आणखीही असणार. एक, विचारवंत राज्यसत्तेच्या आश्रयाला गेले; आश्रय हा शब्द खटकत असेल तर, राज्यसत्तेच्या द्वारा आपले कार्य पार पाडण्याचा निर्णय त्यांनी केला, असे म्हणूया. त्यांनी स्वतःला विकले असे मला म्हणावयाचे नाही. तसे म्हणणे सत्याला धरून नाही. पण ही हातमिळवणी विचारवंतांचे सत्त्वहरण करणारी ठरली. सत्ता व पदे यांचे त्यांना महत्त्व वाटले. आणि जेव्हा पं. नेहरूंच्या निधनानंतरच्या काळात विचारवंतांबरोबरचे समीकरण राजकारणी व नोकरशहा यांनी बदलले तेव्हा, यांच्यापैकी फारच थोड्यांनी अर्थपूर्ण बंडखोरी केली. दुसरे कारण असे की, परदेशामध्ये झालेला व तिथे प्रतिष्ठित असलेला विचार भारतात प्रसृत करण्याचे, मुख्यतः वाहकाचे व प्रचारकाचे काम या काळात करणे महत्त्वाचे मानले गेले. मराठी विश्वकोशाचे कार्य गेली तीस-पस्तीस वर्षे चालले आहे आणि एव्हाना पंधरा खंड प्रसिद्ध झाले आहेत. कोणत्याही मापदंडांवर मूल्यमापन केले तरी ती प्रचंड कामगिरी आहे. पण प्रश्न असा की, एवढे वैचारिक कार्य पार पाडूनही मराठी समाजाचा वैचारिक-बौद्धिक स्तर का घसरला? विचारवंत नावाची एक शक्ती या प्रक्रियेमधून का उदय पावली नाही? विचारवंतांचा एक समुदाय (कम्युनिटी) का आकाराला आला नाही? विचारांच्या क्षेत्रात श्रेष्ठ मानदंड का प्रस्थापित झाले नाहीत? वैचारिक ऊर्जेचा स्फोट का झाला नाही? याचेही कारण वर सूचित केले ते नाही काय? इतकेच नाही; किंबहुना, असेही म्हणता येईल की, ज्या प्रमाणात या काळातल्या विचारवंतांचे कार्य प्रभावी व परिमाणकारक ठरले तेवढा मराठी समाज वैचारिकदृष्ट्या जास्तच परावलंबी व दुबळा बनला आहे.

-५-

विचारवंत समाजाचे उत्थान घडवून आणू शकतात का? मोठी उलथा-पालथ घडवून आणू शकतात का? समाजाला वळण देऊ शकतात का?

अशी काही शक्ती साहित्यिकांच्या ठायी व साहित्यात नसते, समाज बदलविणाऱ्या शक्ती या मुख्यतः आर्थिक-राजकीय असतात, असे उत्तर आपणांस परिचित आहे. आपल्याकडे इतके व असे गौणत्व घेणे साहित्यिकांना सोयीचे वाटते. विचारवंत वर्गाला तसे म्हणणे अवघड जाईल. कारण, विचारवंत असणे म्हणजेच समाजाचे मार्गदर्शक असणे ही त्यांचीही धारणा असते व ही भूमिका ('रोल') त्यांना प्रियही वाटते. ती त्यांचे महत्त्वही वाढविणारी असते.

राज्यकर्ते, समाजधुरीण आपले मार्गदर्शन घेत नाहीत, आपला पुरेसा मान राखीत नाहीत अशी तक्रार असण्याची शक्यता जास्त. तसेच, या वर्गापैकी ज्यांची काही कारणाने राज्यकर्ते निवड करीत असतील त्यांच्याबद्दल हेवा, मत्सर वाटतो, असेही आढळण्याची शक्यता. तर्कतीर्थाच्या वाट्याला या गोष्टी एकेकाळी आल्या असणार.

ते असो, पण विचारवंत (साहित्यिक, कलावंत, शास्त्रज्ञाही विचारवंत होऊ शकतातच, आणि इतरही अनेक) ही एक स्फोटक व प्रबळ शक्ती बनू शकते. याची उदाहरणे आपण आपल्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या पर्वातीलही देऊ शकतो. पण पूर्व युरोप व सोविएत रशिया या देशांचे उदाहरणही देऊ शकतो.

विचारांची शक्ती असते तशी अविचारांचीही शक्ती असते. झुंडीचा, जमावाचा हिंस्र उन्माद वापरून घेणे सापेक्षतः सोपे झालेल्या लोकशाहीच्या काळात आज आपण वावरत आहोत. लोकशाहीचे हे रूप गेली दोनशे वर्षे जोपासले गेले आहे. अविचारी लेखन-भाषण करून, हिंस्र उन्माद जागा करून स्वतःची साध्ये गाठण्याचे समाजकारण-राजकारण आज लोकप्रिय आहे.

अशा समाज-संस्कृतीत व वातावरणात विचारवंत ही समाजाचा क्रांतिकारक वा सुधारक विधायक पुरुषार्थ जागृत करणारी शक्ती असते यावर विश्वास बसणे वा टिकून राहणे कठीण आहे, हे खरे. पण जर ही श्रद्धा नसेल व विचारांच्या

कार्यावर निष्ठा नसेल तर मग अशी व्यक्ती विचारवंत ठरत नाही.

'विचारवंत' ही भूमिका पार पाडून समाजात शक्ती उत्पन्न करावी, लोकांची बांधणी करावी, चळवळ उत्पन्न करावी अशी ईर्ष्या असलेल्या व्यक्ती आहेत. एरवी विषमतानिर्मूलन परिपद वा विचारवेध संमेलन यासारखे उपक्रम होतेच ना.

-६-

इथे अलीकडे प्रा. भालचंद्र नेमाडे यांनी उपस्थित केलेल्या देशीपणाच्या मुद्याचे महत्त्व जाणवते. या निबंधाच्या आरंभी मी न्या. रानडे व महात्मा फुले यांचे उदाहरण देऊन काही म्हटले होते. तो धागा पकडून देशीपणाचा मुद्दा मांडावयाचा प्रयत्न मी करणार आहे.

विचारवंतांची गणना करावयास आपण बसलो तर १८३० नंतरचे एकोणिसावे शतक व विसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध हा सुमारे सव्वाशे वर्षांचा काळ हा मोठा समृद्ध कालखंड होऊन गेला असे लक्षात येते. सहजपणे डोळ्यांसमोर येणारी नावे मी पुढे देत आहे : लोकहितवादी, दादोबा पांडुरंग, महात्मा जोतीराव फुले, न्या. रानडे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, सुधारकाग्रणी आगरकर, पंडिता रमाबाई यांनी एकोणिसावे शतक गाजविले. विसाव्या शतकातीलही काही नावे चटकन सुचतात ती अशी : कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे, केवलानंद सरस्वती (पूर्वाश्रमींचे नारायणशास्त्री मराठे), तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, धर्मानंद कोसांबी, इतिहासाचार्य राजवाडे, ज्ञानकोशकार केतकर, आचार्य विनोबा भावे, त्र्यं.शं. शेजवलकर वगैरे. अन्य काहींची नावे निबंधात एका ठिकाणी आली आहेत. काटेकोरपणे एकेक कालखंड डोळ्यांसमोर आणीत गेले तर आणखीही काही नावांची भर जरूरच घालता येईल.

अशा कसदार, समर्थ परंपरेची पार्श्वभूमी असूनही स्वातंत्र्योत्तर काळात विचारांचा कस कमी झालेला का आढळतो? परंपरा दुबळी, क्षीण झालीय असे का वाटते?

एक उत्तर असे येऊ शकेल की, हा केवळ भ्रम आहे वा पूर्वग्रह आहे. आजही कसदार व समर्थ विचार मांडणारे विचारवंत पुरेशा संख्येने समाजाचे प्रबोधन करीत आहेत; समाजाचा सदसद्विवेक म्हणून काम करीत आहेत. १९६० नंतरच्या

काळात 'विचारवंत' म्हणून ज्यांना महाराष्ट्रात मान्यता मिळाली, व आज ज्यांची नावे झळकत असतात ती डोळ्यांसमोर आणून विचार करता, हे उत्तर मी स्वीकारू शकत नाही. नाव घेण्याजोगे काही विचारवंत जरूरच आहेत, पण एक तर ते फारच थोडे आहेत (म्हणजे नियम सिद्ध करणारे अपवाद आहेत) आणि समाजाची बौद्धिक-नैतिक-सांस्कृतिक विचारशीलता एका उच्च पातळीवर नेऊन ती टिकवून धरण्यासाठी आवश्यक तेवढ्या संख्येने ते नाहीत; विचार-विमर्शाची, आदानप्रदानाची, टीकाटिप्पणीची आवश्यक ती पातळी/खोली/प्रमाण गाठले जाण्याइतकी वैचारिक क्षेत्रातली घडामोड नाही. तूर्त मी इतकेच म्हणेन.

महत्त्वाचा मुद्दा, असा न्हास का व्हावा, हा आहे. एकंदरीने विचार करता तीन कारणे मला दिसतात : (१) स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात ज्यांची व्यक्तित्वे जडलीघडली त्या सर्व विचारवंतांमध्ये (एखाददुसरा अपवाद दाखविताही येईल, नाही असे नाही) या मातीत, संस्कृतीत, परंपरेत व लोकांमध्ये रुजलेपण ('रूटेडनेस') आढळते. त्यांची पाळेमुळे 'देशी' भूमीत खोलवर गेलेली, तिथून पोषण घेणारी होती. हे देशीपण वेगवेगळ्या प्रकारे प्रकट होताना दिसून येई. स्वातंत्र्योत्तर काळात 'देशी' भूमीत पाळेमुळे रुजलेली नसलेले व्यक्तित्व जोपासण्यावर भर दिला गेला. आधुनिक ज्ञान-विज्ञान, आधुनिक प्रागतिक-इहवादी जीवनशैली, एक ना एक पाश्चिमात्य विचारप्रणाली ('आयडियॉलॉजी')चा स्वीकार यात व्यक्तित्व व विचार रुजलेले असणे याबद्दलचा आग्रह वाढला. 'कॅचिंग अप बुईथ द वेस्ट'ची धडपड होती. (२) उच्च शिक्षणाचा वेगाने प्रसार झाला. पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्यांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली. शिक्षणाच्या ओघात होणाऱ्या वाचन-अध्ययनाचा कस जर अव्वल दर्जाचा असता तर त्यांच्या आधारे, देशीपणात न रुजलेली पण तरीही कसदार वैचारिक घडामोड होत राहिली असती. या प्रकारचे कसदार लेखन, मांडणी इंग्रजीमधून विविध ज्ञान-शाखांमध्ये भारतात होत आलेली आपण पाहतो. तेवढेही मराठी भाषेत झाले नाही. इंग्रजीत लिहिता येत असेल तर मराठीत का लिहावे, असाही थोडा भाग होताच. वाचन-अध्ययनाचा, कस उत्तरोत्तर इतका घसरत गेला की, शिक्षणप्रसारामधून दर्जेदार विचार करणारे-मांडणारे पुष्कळ जण तयार होऊ

शकले नाहीत हे तर झालेच; पण कसदार विचारांचे स्वागत व ग्रहणही होण्यासाठी परिस्थिती प्रतिकूल होत गेली. (३) भारतीय समाज लोकशाही राजकारणाच्या प्रक्रियेमधून एका अंगाने धर्म, जात, विचारप्रणाली, भाषा अशा अनेक कसोट्यांवर चिरफाडलेलाच राहिला. याचा एक परिणाम असा झालेला आहे की, विचारांचा कस मोजण्याचे समान आणि सर्वांना स्वीकृत असे मानदंडच वापरता येईनासे झाले आहेत. 'वैचारिक साहित्य' या कोटीत समाविष्ट होणाऱ्या ग्रंथांची परीक्षणे या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत. बहुतेक वेळा, स्वागतशील भूमिकेतून कौतुकाचे चार शब्द सांगणारी आस्वादक समीक्षा केली जाते. नाहीतर, निर्भीड चिकित्सा करणे टाळलेले बरे या भूमिकेतून दखल न घेणे शहाणपणाचे व व्यवहारी मानले जाते. कारण, कठोर चिकित्सा केली तर जात, धर्म, पक्ष, विचारप्रणाली यांच्या अंगाने आरोप केले जातात हा अनुभव येतो.

देशी, देशीपण हे शब्द खुळखुळ्यासारखे वाजवीत राहण्यासाठी वापरावयाचे शब्द बनता कामा नयेत. यांची नेमकी व खोलवर स्पष्टता करून घेण्याची आवश्यकता व निकड आहे. देशीपणाचा एक भाग असा की, ज्या समाजाचे तुम्ही असता त्या समाजाच्या बांधणीविषयी एक आंतरिक जाण, सहानुभाव व आदर आत्मीयतेपोटी तुमच्या ठायी असतो. त्या समाजातील महत्त्वाच्या सामाजिक संस्था, रीतीरिवाज, रूढी, श्रद्धा-अंधश्रद्धा इत्यादींवर प्रखर टीका करीत असतानाही, त्या बदलण्याचे प्रयत्न करीत असतानाही तो इतिहासपरंपरा असलेला, संस्कृती असलेला समाज आहे व तो आपला आहे ही भूमिका कायम राहते.

देशी म्हणजे पुनरुज्जीवनवादी, सनातनी, 'जुने ते सोने' म्हणणारा नव्हे; हे सांगावयास नको.

विचारवंत मंडळींचा मराठी समाजातील जनसामान्यांशी मनोमन असा आत्मीयतेचा, आदराचा, सहानुभावाचा संबंध आहे का असा प्रश्न पडतो. ग्रामीण भागातून आलेल्या, अद्यापिही अनेक अंगांनी गावंढळ राहिलेल्या, पण राज्यकर्ते बनलेल्या वा साखर कारखाने वा इतर उद्योगांच्या, बागायती शेतीच्या आधारे धनिक बनलेल्या पुढाऱ्यांचे प्रसंगी कौतुक करीत, त्यांना आश्रयदात्यांची भूमिका विचारवंत बहाल करतात आणि लाभ पदरात पाडून घेतात. पण एरवी मनापासून ते रमतात ते

पांढरपेशा, सुशिक्षित वर्गात; आणि या वर्गाने जनसामान्यांपासूनचे स्वतःचे अंतर वाढविण्याचीच गोष्ट चालविली आहे. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा, परदेशी जीवनशैलीचे जमेल तेवढे अनुकरण करणारी जीवनशैली, रंजनाची माध्यमे व प्रकार ही सर्व याची साधने आहेत.

-७-

एकंदरीने, विचारवंत म्हणून ओळखले जाणारे व स्वतःही स्वतःला विचारवंत म्हणवून घेणारे अशांचा जो वर्ग आहे त्याची स्थिती व अवस्था काही शोभादायक नाही. समाजाशी असलेले त्यांचे नातेही जुजवी व उपरे आहे. समजा, ही सारी मंडळी लिहायचे-बोलायचे थांबली तर? सुशिक्षित, पांढरपेशा, उच्च मध्यमवर्गाचे काही विघडेल? त्यांच्या पानातले एक तोंडी लावणे कमी झाले, किंवा एक प्रकारची करमणूक उरली नाही असे बहुधा होईल. राज्यकर्ते, समाजधुरीण यांना अलीकडे भाषणे लिहून घ्यायलाही विचारवंत लागत नाहीत असे दिसते. जनसामान्यांपासून यांची नाळ तुटलेली आहे. अगदीच फटकळ माणूस असेही जर म्हणाला की, 'आजचा विचारवंतांचा वर्ग हवा कशाला, काय मोठे असे योगदान त्याचे समाजाला आहे', तर, काही सन्माननीय अपवाद वगळता, त्याचे म्हणणे खोडून काढणे शक्य आहे का?

ही काही चांगली स्थिती नाही; कारण विचारवंतांचा एक सक्रीय वर्ग नसला, समाजाला जागे करण्याचे, ठेवण्याचे काम करणारा, समाजात नीतिमत्तेचे, गुणवत्तेचे, सच्चेपणाचे मानदंड निर्माण करण्याचे व टिकवून धरण्याचे काम पार पाडणारा, समाजहिताचे प्रश्न व समाजापुढील आव्हाने सतत डोळ्यांपुढे धरणारा वर्ग नसला तर समाजाचा निश्चितच न्हास होतो. तसा तो आपल्या डोळ्यांदेखत झालेला आहे. त्याला एक वेगही आला आहे.

विचारांच्या क्षेत्रात लहानमोठे कार्य करणाऱ्या, विचारांविषयी आस्था असणाऱ्या मंडळींनी विचारांच्या क्षेत्रातील शोचनीय परिस्थिती सुधारण्याचे काम अंतर्मुख होऊन प्रथमतः हाती घ्यायला हवे आहे. ही गोष्ट विचारवंतांची एक संघटना बांधून वा पक्ष स्थापन करून, मागण्या सादर करून व त्या पदरात पाडून घेण्याचे राजकारण करून साध्य होणारी नाही. वैयक्तिक व छोट्या समूहांच्या पातळीवर चोख, कसदार विचार करावयास लागणे हा एक मार्ग आहे. आपल्या सह-विचारवंतांच्या वैचारिक कृतींची चोख समीक्षा करणे, व एक अंतर्गत जिवंत चर्चा उपस्थित करणे हा दुसरा मार्ग आहे. लोकांमध्ये जाऊन विचार त्यांच्यासह करणे हा तिसरा मार्ग आहे.

❦❦❦

नवभारत वर्गणीचे नवे दर

(१ एप्रिल १९९७ पासून)

वार्षिक रु. १६०.००

त्रैमासिक रु. ४५०.००

आजीव वर्गणीची पद्धत नाही याची कृपया नोंद घ्यावी.

व्यवस्थापन, नवभारत, प्राज्ञपाठशाळामंडळ, गंगापुरी, वार्ड ४१२८०३, (जि. सातारा)